Literary Research
Year23, NO. 91
Spring 2026

DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.23.91.33

Hammam as an Institution of Cultural Exchange in Iranian Folk Literature

Najmeh Dorri [*1], *Shima Mousavi* [2]

Recived:14/2/2026 *Review:15/4/2026* *Accepted: 10/5/2026*

Abstract

Beyond their hygienic functions and contributions to public health, the hammam (a traditional public bath in Iran) has played a central role in the cultural and social life of communities, serving as one of the most frequented communal spaces. Despite numerous studies on the Iranian hammam, most have focused on its architecture, ethnography, or hygienic functions, while the folk literature associated with the hammam—including poems, proverbs, rituals, and popular narratives—has rarely been examined independently. Aiming to address this gap, the present study investigates the position of the hammam as an institution of cultural exchange in folk literature. Within this framework, it first analyzes wedding poems and songs performed during celebratory rituals, whose performance was well suited to the architectural and acoustic characteristics of the hammam, particularly its echoes and reverberations. It then examines the presence of the hammam as a spatial element in the formation of folk narratives, including stories of supernatural beings. Finally, 251 proverbs related to the hammam are collected and analyzed, reflecting people's everyday attitudes, beliefs, and experiences regarding this space. The research adopts a descriptive-analytical method based on library and documentary sources. The findings show that the poems, rituals, and proverbs associated with the hammam reflect its deep presence in

1. Corresponding Author. Professor of Persian Language and Literature, Tarbiat modares University, Tehran, Iran.
n.dorri@modares.ac.ir ORCID: 0000-0001-5417-9411
2 Master's Student of Persian Language and literature, Tarbiat modares University, Tehran, Iran. *shima.mousavi@modares.ac.ir* ORCID: 0009-0003-2413-7976

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms

the collective imagination and vernacular of the people, clearly illustrating the social status of bathhouse attendants, the common fear of darkness and dampness in the hammam, and the customs surrounding wedding ceremonies.

Keywords: *hammam in Iranian culture, bath-related proverbs, folk beliefs Regarding the hammam, Cultural Exchange and the Role of the hammam in Traditional Iranian Life.*

1, **Introduction**

Public bathhouses played a central role in the social and cultural life of traditional Iranian society. Beyond their hygienic function, they operated as communal spaces where social interaction, ritual practices, and cultural expression took place. Due to their collective nature and accessibility, bathhouses became important sites for the transmission and exchange of cultural values among different social groups.

Architectural features such as enclosed spaces, domed ceilings, and acoustic resonance encouraged poetic recitation, singing, and musical performance. Consequently, bathhouses were closely associated with various forms of folk expression, including wedding songs, ritual chants, and everyday oral poetry. These performances, alongside informal storytelling and conversation, contributed to the formation of a shared cultural memory.

Folk literature reflects the symbolic and narrative significance of bathhouses. Proverbs, poems, and folk tales frequently portray the bathhouse as a setting for celebration, social regulation, and encounters with the supernatural. Such representations reveal collective beliefs, fears, and social hierarchies, while highlighting the bathhouse as a meaningful spatial element within popular imagination.Despite extensive research on bathhouses from architectural and historical perspectives, their role within folk literature has received limited focused attention. This study addresses this gap through a descriptive–analytical examination of literary and oral materials related to bathhouses, aiming to demonstrate how these spaces functioned as sites of cultural exchange and symbolic meaning in Iranian folk culture.

Research questions:

1. How are public bathhouses represented in Iranian folk literature, including poems, songs, proverbs, and folk narratives?
2. What cultural and social functions do bathhouses perform within Iranian folk literature?

3. How do bathhouses function as sites of cultural exchange and symbolic meaning in traditional Iranian society as reflected in folk literary texts?

2. Literature Review

Scholarly research on public bathhouses in Iran has been extensive; however, most studies have primarily focused on architectural, historical, or technical aspects rather than their literary and cultural representations. As a result, the relationship between bathhouses and folk literature has remained largely underexplored.

One of the earlier studies addressing the cultural dimensions of bathhouses is Sajjadi's article *"Bathhouses and Bathing in Iranian Culture"* (2003), which examines references to bathhouses in classical Persian texts, including anecdotes from Ferdowsi and other prominent literary figures. While this study provides valuable historical insights, it does not specifically focus on folk literature or oral traditions.

Javid (2003), in his article *"Music and the Bathhouse,"* discusses musical practices within bathhouses, including horn-blowing traditions and vocal performances, and presents several examples of bathhouse-related poems. This work highlights the acoustic and performative aspects of bathhouses but remains limited in its literary scope.

The *Proceedings of the Conference on Bathhouses in Iranian Culture* (2005), published by the Cultural Heritage Organization, offers a comprehensive multidisciplinary perspective on bathhouses, covering architectural, literary, anthropological, and cultural dimensions. Among the contributions, Dabir-Siyaqi's paper *"Bathhouses in Persian Literature"* examines some of the earliest literary references to bathhouses and briefly addresses related expressions and proverbs. Nevertheless, literary analysis remains secondary to broader cultural and historical concerns.

Tabasi has made significant contributions to the documentation of bathhouse-related studies. In *Bibliography of Bathhouses* (2013), he compiled a wide range of Persian and non-Persian sources related to bathhouses, although more recent studies are understandably absent due to the publication date. In *An Introduction to Iranian Bathhouses* (2014), Tabasi initially focuses on architectural features and subsequently explores cultural aspects, including references to bathhouses in classical poetry. Additionally, his article *"Bathhouses in Persian Proverbs"* (2016) categorizes bathhouse-related proverbs thematically;

however, as acknowledged by the author, the study does not include all existing proverbs and relies on a limited selection.

Shabani and Jabbareh (2014), in their article *"Bathhouses and Their Social Functions in the Middle Ages of Iranian History,"* analyze the diverse social roles of bathhouses. The section addressing the scientific and cultural functions of bathhouses is particularly noteworthy, though literary analysis is not the primary focus.

Qasemi, Hatem, and Tehrani (2018), in *"Reconsidering the Role of History and Folk Culture in Traditional Iranian Bathhouses,"* investigate customs, beliefs, and practices related to bathing, emphasizing the continuity of folk traditions. Similarly, Bardiafar et al. (2020), in *"An Ethnography of the Transformation of Bathhouses in Tehran,"* examine the structural and functional changes of bathhouses over time, with an emphasis on social practices rather than literary production.

Despite the breadth of research on Iranian bathhouses, no study has independently and systematically examined bathhouse-related folk literature as a distinct cultural phenomenon. Existing scholarship often treats literary references as marginal or supplementary, leaving a clear gap in the analysis of poems, songs, proverbs, and folk narratives associated with bathhouses. The present study seeks to address this gap by focusing specifically on bathhouse literature and its role in reflecting and facilitating cultural exchange within Iranian folk culture.

3. Methodology

This study employs a qualitative descriptive–analytical approach to examine the representation of public bathhouses in Iranian folk literature. The research is based on library and archival sources, including published collections of folk poems, songs, proverbs, and oral narratives in which bathhouses appear as cultural and symbolic spaces.

The selected texts were analyzed using qualitative content analysis to identify recurring themes related to social practices, rituals, beliefs, and symbolic meanings associated with bathhouses. The materials were categorized thematically to facilitate comparison across different literary forms.Through this approach, the study aims to clarify how bathhouses functioned as sites of cultural exchange and meaning-making in traditional Iranian society as reflected in folk literature.

4. Results

The analysis of Iranian folk literary materials indicates that public bathhouses are consistently represented as socially active and

symbolically meaningful spaces. Across poems, songs, proverbs, and folk narratives, bathhouses appear not merely as physical locations for bathing, but as central settings for social interaction, ritual activity, and cultural expression.The findings show that bathhouses play a significant role in reflecting collective social practices. Ritual texts, particularly those associated with wedding ceremonies, emphasize the bathhouse as a space of transition, celebration, and communal participation. In many examples, the bathhouse functions as a site where social bonds are reinforced and shared cultural values are publicly expressed.

In addition, the results reveal that bathhouses carry strong symbolic meanings within folk literature. Architectural features such as enclosed spaces, heat, steam, and water are frequently associated with concepts of purification, transformation, and liminality. These symbolic associations contribute to the portrayal of bathhouses as spaces where ordinary social order is temporarily suspended or redefined.

The analysis also highlights the presence of supernatural beliefs linked to bathhouses. Folk narratives often depict bathhouses as places inhabited by jinns or other unseen entities, particularly during specific times or conditions. Such representations reflect collective fears and belief systems, while reinforcing the bathhouse's ambiguous position between the familiar and the unknown. Overall, the results demonstrate that bathhouses function in folk literature as important sites of cultural exchange, where social norms, beliefs, and symbolic meanings are continuously produced and transmitted.

References

Al-e Ahmad, J. (1973). *The Tat-Speaking Inhabitants of the Zahra District*. Aras.

Dehkhoda, A.-A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (M. Moein & S. Jafari Shahidi, Eds.). University of Tehran Press.

Karimi, A. (2010). Hammam. In M. Rouholamini (Ed.), *Encyclopedia of the Culture of the People of Iran* (Vol. 3, pp. 568–581). Center for the Great Islamic Encyclopedia.

Farouqi, O. (n.d.). *The Folklore of Saqqez*. Department of Culture and Arts.

Ghasemi, M., Hatam, G.-A., & Tehrani, F. (2018). Reconsidering the place of history and popular culture in traditional Iranian hammams: The continuity of customs, practices, and beliefs related to bathing. *Historical Studies of Iran and Islam, 12*(22), 133–152.

Gharai, Y. (2000). *The Living Stream*. Zemestan.

Hedayat, S. (1955). *Neyrangestan: The Land of Superstitions*. Amir Kabir.
Ibn Khaldun, A. (1984). *The History of Ibn Khaldun* (A.-M. Ayati, Trans., Vols. 2–4). Institute for Cultural Studies and Research.
Isfahani, I. (1375 AH). *The Jewel of the Palace and the Journal of the Age* (M. Bahjat al-Athari & J. Sa'd, Eds., Vols. 6 & 12). Publications of the Iraqi Academy of Sciences.
Javid, H. (2003). Music and the hammam. *Ketab-e Mah-e Honar*, *(57–58)*, 44–47.
Madanipour, A. (2008). *Public and Private Spaces of the City*. Urban Processing and Urban Planning Company.
Mashayekhi, M.-J. (2009). *The Folklore of Taybad and Bakharz*. Mohaqqeq.
Mirnia, A. (1990). *The Culture of the People: Iranian Folklore*. Parsa.
Molaei Tavani, A., & Gholampour, M. (2014). The hammam and bathing in Iranian culture during the Qajar era: From the beginning to the Constitutional Revolution. *Cultural History Studies*, *(21)*, 121–148.
Najmi, N. (1987). *Ancient Iran and Old Tehran*. Janzadeh.
Nazari Dashli-Burun, Z., Haji Alimohammadi, H., Rahou, R., & Torabzadeh, A. (2005). *The Anthropology of Abyaneh Village*. Institute of Ethnography.
Nezami Arouzi Samarqandi, A. ibn U. (2001). *The Four Discourses* (M. Qazvini, Ed.). Jami.
Papeli Yazdi, M.-H. (2005). *Memories of Shazdeh Hammam: A Glimpse into the Social Conditions of the City of Yazd in the 1930s and 1940s*. Papeli.
Partovi Amoli, M. (2006). *Historical Compendia* (Vol. 1). Eshareh.
Pirnia, M.-K. (1995). *An Introduction to the Islamic Architecture of Iran: Urban and Extra-Urban Buildings*. Soroush Danesh.
Pourkarim, H. (1962). *Fashandek*. University of Tehran, Faculty of Letters, Institute of Social Studies and Research.
Razi, H. (1992). *The Rite of Mithra (Mithraism)*. Bahjat.
Rouholamini, M. (2007). *The Public Hammam in the Society, Culture, and Literature of the Past: An Anthropological Perspective and Study*. Ettela'at.
Saeedi, S. (2007). *The Folklore of Minab*. Elshan.
Safi-Nejad, J. (1966). *A Monograph of Deh Talebabad*. Institute of Social Studies and Research.

Shabani, E.-A., & Jabbareh, S. (2014). The hammam and its social functions in the Middle Ages of Iranian history. *Research Journal of Social and Economic History, 5*(1), 89–109.

Tabasi, M. (2002). Revisiting the endowment deed and examining the physical structure of the Ali-Qoli Aqa neighborhood center. *Soffeh, 12*(35), 93–121.

Tabasi, M. (2013). *An Introduction to the Hammams of Iran*. Research Deputy of Islamic Azad University of Mashhad; Sokhan Gostar.

Tabasi, M. (2016). Hammams in Persian proverbs. *Quarterly Journal of Folklore Culture and Literature*, *(11)*, 129–152.

Yazdanparast, H. (2007). *The Letter of Iran*. Ettela'at.

Zolfaghari, H. (2009). *The Comprehensive Dictionary of Persian Proverbs*. Moein.

فصلنامه
سال۲۳، شماره۹۱، بهار۱٤۰۵، ص۳۳– ۵۸
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.23.91.33

جایگاه حمام به مثابهٔ نهاد تبادل فرهنگی در ادبیات عامه

نجمه دری*[۱]؛ شیما موسوی[۲]

دریافت مقاله: ۱٤۰٤/۱۱/۲۵ بازنگری مقاله: ۱٤۰۵/۱/۲٦ پذیرش مقاله: ۱٤۰۵/۲/۲۰

چکیده

حمام افزون بر نقش بهداشتی و کاهش بیماریها در ابعاد فرهنگی و اجتماعی جایگاهی ویژه داشته و یکی از پررفت‌وآمدترین فضاهای جمعی به‌شمار می‌رفته است. با وجود پژوهشهای متعدد دربارهٔ حمام ایرانی، بیشتر این مطالعات بر معماری، مردم‌شناسی یا کارکرد بهداشتی آن متمرکز بوده و ادبیات عامه مرتبط با حمام ـــشامل اشعار، ضرب‌المثلها، آیین‌ها و روایتهای عامیانه— کمتر به‌صورت مستقل بررسی شده است. این پژوهش با هدف پر کردن این خلأ جایگاه حمام را به‌عنوان نهادی برای تبادل فرهنگی در حوزهٔ ادبیات عامه بررسی می‌کند. در این چارچوب، ابتدا اشعار عروسی و آوازهای مرتبط با مناسبات جشن و سرور تحلیل می‌شود که اجرای آنها با ویژگیهای معماری و آکوستیکی حمام بویژه پژواک و طنین صدا تناسب دارد؛ سپس حضور حمام به‌عنوان عنصری مکانی در شکل‌گیری داستانهای عامه از جمله حکایتهای جن و پری بررسی می‌شود. در ادامه، ۲۵۱ ضرب‌المثل مرتبط با حمام گردآوری و تحلیل

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس. نویسنده مسئول
n.dorri@modares.ac.ir ORCID: 0000-0001-5417-9411
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس گرایش ادبیات عامه
shima.mousavi@modares.ac.ir ORCID: 0009-0003-2413-7976

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

شده‌است که بازتابی از نگرشها، باورها و تجربه‌های روزمرهٔ مردم دربارهٔ این فضا را نشان می‌دهد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اشعار، آیین‌ها و ضرب‌المثلهای مرتبط با حمام، بازتابی از حضور پررنگ این فضا در ذهن و زبان مردم است و جایگاه کارکنان گرمابه، ترس عمومی از تاریکی و نموری حمام و آداب برگزاری مراسم عروسی را آشکارا بازمی‌نماید.

کلیدواژه‌ها: حمام در فرهنگ ایرانی، ضرب‌المثلهای حمامی، باورهای عامیانه دربارهٔ حمام، تبادل فرهنگی و جایگاه حمام در زندگی سنتی ایرانی.

۱. مقدمه

حمامها در تاریخ و فرهنگ ایرانیان اهمیت ویژه‌ای دارند و علاوه بر نقش مهمی که در پاکیزگی و کاهش بیماریها داشته‌اند از لحاظ فرهنگی و اجتماعی و آیین‌های مخصوص به خود بسیار مهم هستند. این فضاهای خاص به دلیل ویژگیهای منحصر به فرد خود به مراکز اجتماعی، فرهنگی و ادبی تبدیل شده‌بود که در آنها نه تنها به بهداشت و سلامت افراد توجه می‌شد، بلکه بستر مناسبی برای بروز خلاقیتهای هنری و ادبی فراهم می‌آمد. در واقع، حمامها به عنوان نهادهایی اجتماعی در شکل‌گیری و تقویت پیوندهای فرهنگی و انسانی نقش کلیدی ایفا کرده‌اند.

در سده‌های میانه، حمامها به عنوان نقاط مرکزی در زندگی اجتماعی ایرانیان عمل می‌کردند. این مکانها با طراحیهای معماری خاص و فضاسازیهای منحصر به فرد، فضایی آرام و دلپذیر را برای مراجعه‌کنندگان فراهم می‌آوردند. علاوه بر این، حمامها مکانهایی برای برگزاری مراسم اجتماعی و فرهنگی نیز شناخته می‌شدند. در این مکانها مراسمی نظیر حمام عروسی، جشن‌ها و مراسمهای مذهبی برگزار می‌شد و مردم به تبادل نظر و گفتگو می‌پرداختند؛ به عنوان مثال هنگام حمام رفتن داماد، اشعار خاصی خوانده می‌شد که نشاندهندهٔ اهمیت این مکان در زندگی اجتماعی و فرهنگی مردم بود. هم‌چنین، باورهای عامیانه و افسانه‌ها نیز به طور عمیق با حمامها گره خورده‌اند. بسیاری از مردم بر این باور بودند که حمامها محل زندگی دیوان و جن‌ها است و به همین دلیل، هنگام ورود به این مکانها دعا و ذکر می‌خواندند. این باورها و داستانها نه تنها به غنای فرهنگی ایرانیان افزوده، بلکه نشاندهندهٔ ارتباط عمیق انسان با فضاهای معنوی و ماورایی بوده است.

مکانهای عمومی از غنی‌ترین منابع بررسیهای فرهنگی هستند. این فضاها بویژه آنها که در زندگی روزمرهٔ مردم نقش پررنگی دارند، همچون آیینه‌هایی چندلایه عمل می‌کنند که در آنها می‌توان ردّی از عادتها، باورها، روابط اجتماعی و حتی حساسیت‌های زیبایی‌شناختی هر جامعه را مشاهده کرد. حمامها نیز به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین و پایدارترین این فضاها در طول تاریخ نه‌فقط کارکردی بهداشتی داشته‌اند بلکه بستری برای شکل‌گیری روایتها، شوخ‌طبعی‌ها، ضرب‌المثلها، شعرهای عامه و انواعی از گفتارهای فرهنگی بوده‌اند. بررسی ادبیات مرتبط با حمامها ما را با لایه‌های پنهانی از فرهنگ شفاهی و نوشتاری آشنا می‌سازد؛ لایه‌هایی که گاه در متون رسمی دیده نمی‌شود؛ اما در زندگی مردم حضور پررنگ داشته‌است.

> فضای عمومی به ما امکان می‌دهد حضور دیگر مردم تجربه و درک شود و شناخت دیدگاه‌های آنان برای ما فراهم شود؛ شناختی که برای بقای زندگی در جوامع بشری ضروری است. بدیهی است که من هرگز نمی‌توانم فقط از دیدگاه شخص دیگر به جهان بنگرم و قادر نخواهم بود که وارد قلمرو خصوصی غریبه‌ها شده و زندگی را از دید آنها تجربه کنم؛ اما هنگامی که در فضای عمومی قرار می‌گیرم، می‌توانم تا حدودی دید مشابه آنها را داشته باشم و می‌توانم در همان نقطه‌ای که آنها ایستاده بودند، بایستم و همان فضا را از همان نقطه تجربه کنم (مدنی پور، ۱۳۸۷: ۱۹٤).

در این پژوهش تا آنجا که در توان مقاله است و بر اساس اسناد مکتوب به بررسی جنبه‌های مختلف ادبیات حمامی خواهیم پرداخت. از خواندن شعر و نواختن موسیقی در این فضاها گرفته تا آداب و رسوم اجتماعی و تخیلات عامه، همگی نشاندهندهٔ تأثیر عمیق حمامها بر فرهنگ و هنر ایرانی است. این تحقیق تلاش می‌کند تا به درک بهتری از جایگاه حمامها در تاریخ و فرهنگ ایران کمک کند و نشان دهد که چگونه این مکانها در جایگاه نهادهای اجتماعی و فرهنگی در شکل‌دهی به ادبیات و هنر ایرانی نقش مهمی ایفا کرده‌است.

۱-۱ پیشینهٔ تحقیق

در زمینهٔ حمامها و اطلاعات مختلف مربوط به آنها تاکنون تحقیقات فراوانی انجام شده است که بسیاری از آنها توجه اصلی خود را بر معماری و نوع ساختمان حمامها قرار داده‌اند که به موضوع ما ارتباط چندانی ندارد. در ادامه تعدادی از مرتبط‌ترین تحقیقات با

موضوع مورد بحث معرفی می‌شود.

جامعترین و مهمترین منبع در زمینهٔ حمام و فرهنگ عامه، مدخل «حمام» در دانشنامهٔ فرهنگ مردم ایران (ج ۳، ص ۵۸۱-۵٦۸) است که زیر نظر محمود روح‌الامینی منتشر شده است. این مدخل به جنبه‌های گوناگون حمام از جمله معماری، اصطلاحات، باورهای عامیانه (باورهای مربوط به آبستنی، روزهای بد حمام رفتن، آداب آب خوردن، خواب دیدن، ارتباط با جن و پری)، آیین‌های حمام در مراحل گذار (عروسی، زایمان، عزا)، مثلها و چیستان‌های حمامی و رسوم محلی پرداخته است. با وجود جامعیت این مدخل، پژوهش از دو جهت با آن تفاوت دارد: نخست، تمرکز صرف بر ادبیات عامه (شعر، ضرب‌المثل، قصه) به‌مثابهٔ متن، نه تمام جنبه‌های مردم‌شناختی حمام. دوم، تحلیل این مواد با رویکرد «تبادل فرهنگی» که در آن مدخل و دیگر پژوهشهای پیشین غایب است.

علی محمد سجادی(۱۳۸۲) در مقالهٔ «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی» به ذکر حکایاتی از فردوسی و بزرگان پرداخته که در آنها اشاراتی به حمام شده است.

هوشنگ جاوید(۱۳۸۲) در مقاله‌ای با عنوان «موسیقی و حمام» ضمن اشاره به فرهنگ بوق زدن و ساز و آواز در حمامها تعدادی از اشعار حمامی را هم ذکر کرده است.

«مجموعه مقاله های همایش حمام در فرهنگ ایرانی»(۱۳۸٤)، که به همت سازمان میراث فرهنگی انتشار یافته است، دیدگاهی همه جانبه درباره جایگاه حمام در فرهنگ ایرانی به دست می‌دهد. مقالات این همایش گرمابه‌ها را از لحاظ ادبی، معماری، مردم شناسی، فرهنگی بررسی کرده‌است؛ برای مثال مقاله‌ای از محمد دبیر سیاقی در این همایش ارائه شده است به نام «حمام در ادب فارسی» که در این مقاله از قدیمی‌ترین متون ادبی‌ای ذکر می‌شود که در آنها به حمام و گرمابه اشاره شده است. هم‌چنین دبیرسیاقی در بخشی دیگر به بررسی اصطلاحات و برخی از ضرب المثلهای متداول در حمام می‌پردازد.

محسن طبسی (۱۳۹۲) در کتاب «کتابنامه گرمابه‌ها» بیشتر منابع فارسی و غیرفارسی مرتبط با حمام را گرد آورده است؛ اما با توجه به سالهایی که از چاپ این کتاب می‌گذرد، برخی از تحقیقات جدیدتر در آن دیده نمی‌شود.

محسن طبسی(۱۳۹۳) در کتاب «آشنایی با گرمابه‌های ایران» ابتدا به معماری حمام پرداخته و سپس در فصل دوم و سوم، بیشتر وجوه فرهنگی مرتبط با حمام را مورد واکاوی قرار داده است. او هم‌چنین برخی از اشعار شاعران کلاسیک را در این کتاب جای داده که در آنها به حمام اشاراتی شده است.

امامعلی شعبانی و سعیده جباره(۱۳۹۳) در مقالهٔ «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده های میانه تاریخ ایران» کارکردهای گوناگون حمامهای ایرانی را بررسی کرده‌اند و بخشی که به کارکرد علمی و فرهنگی گرمابه‌ها می‌پردازد از نظر تازگی حائز اهمیت است.

در جایی دیگر محسن طبسی(۱۳۹۵) در مقالهٔ «حمامها در ضرب المثل‌های فارسی» ضرب المثلهای مربوط به حمام با توجه به موضوع دسته بندی کرده است؛ اما بنا بر گفتهٔ نگارندهٔ مقاله، وی تمامی ضرب المثلهای مربوط به حمام را استخراج نکرده و از تعدادی نمونه برای کار خود بهره برده است.

مرضیه قاسمی، غلامعلی حاتم و فرهاد تهرانی(۱۳۹۷) در «بازشناسی جایگاه تاریخ و فرهنگ عامه در حمامهای سنَتی ایران (پیوستگی آداب, عادات و عقاید مرتبط با استحمام)» به جنبه‌های فرهنگی حمامها پرداخته‌اند و برخی از آداب و رسوم و مناسبات مرتبط با آن را مورد بررسی قرار داده‌اند.

نیما بردیافر، وحید قاسمی، جبار رحمانی و عباس کاظمی(۱۳۹۹) در مقاله «مردم نگاری فرایند تغییرات حمام در تهران» ویژگیهای اصلی حمامهای قدیم و جدید و کارکردهای آنها را مورد واکاوی قرار داده‌اند.

با وجود پژوهشهای بسیار در این زمینه در هیچ مقاله‌ای به‌طور مستقل به ادبیات حمامی و مفاهیم مربوط به آن به شکل مستقل پرداخته نشده است.

۲. بحث و بررسی

حمامها از دیرباز در میان فضاهای عمومی با فرهنگ مردم ارتباط ویژه‌ای داشته، و این ارتباط، خود را در جنبه‌های گوناگون نشان داده است. مردم در گذشته افزون بر کاربرد بهداشتی از حمامها برای کارهای دیگر نیز استفاده می‌کردند. آنها ساعات زیادی را در حمام می‌ماندند و خود را موظف می‌دانستند که آیین‌های مخصوص این مکان را انجام دهند. از طرفی با توجه به محدود بودن امکانات تفریحی در آن زمان، مردم از حمامها

به عنوان تفرجگاه استفاده می‌کردند؛ شعر می‌خواندند؛ بازی می‌کردند؛ داستان تعریف می‌کردند و حتی گاهی دعواهای اعضای شهر یا روستا در این مکان حل و فصل می‌شد.

> حمام، میعادگاه مردم محله بود. کمتر کسی به حمام دیگری می‌رفت. حمام، مرکز رفاقتها، پیمان بستن و دوستی‌ها بود. هر صبح جمعه، حمام، پاتوق ریش سفیدان و بزرگان محله برای حل و فصل بسیاری از کارهای خودشان و کارهای محله بود (پاپلی یزدی، ۱۳۸٤: ٤۳).

هرچند پاپلی یزدی (همان: ٤۳) بر پایهٔ خاطرات شخصی خود چنین حدس می‌زند که «شاید در عصر حمامهای عمومی، کمتر کسی دچار سادیسم و دیگرآزاری می‌شده است»، این گزاره فاقد مستندات عینی یا آماری است و نباید یافتهٔ علمی پژوهش تلقی شود؛ بلکه صرفاً بازتابی از نگاه ذهنی یک مردم‌نگار به کارکردهای فرضی حمام به‌شمار می‌رود. هم‌چنین علاوه بر مواردی که شفاهی بر زبان افراد حاضر در حمام جاری می‌شد و در حوزهٔ ادبیات عامه قرار می‌گیرد در داستانهای نقل شده دربارهٔ حمامها نیز می‌توان به دنبال ادبیات حمامی بود.

با توجه به موضوع این پژوهش، که در پی تحلیل جایگاه حمام در ارتباط با ادبیات عامه و نقش آن به عنوان نهادی برای تبادل فرهنگی است در ادامه پس از معرفی اصطلاحات و مفاهیم کلیدی به بررسی جلوه‌های ادبی مرتبط با این فضا پرداخته می‌شود؛ جلوه‌هایی که بازتاب‌دهندهٔ تعامل فرهنگ عامه با کارکرد اجتماعی و آیینی حمام است. در این راستا اشعار و سروده‌هایی که در فضای گرمابه شکل می‌گرفت یا به آن اشاره دارد، آوازها و ترانه‌های آیینی حمام‌های عروسی، روایتهای عامیانه و داستانهای خیال‌انگیز مربوط به این فضا و نیز نقش موسیقی و اجرای زنده در حمام به‌عنوان نمودهایی از این تبادل فرهنگی مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۱-۲ واژه‌شناسی

۱-۱-۲ گرمابه و حمام

یکی از موارد مورد بحث میان پژوهشگران، میزان تفاوت و تمایز میان کلمات «حمام» و «گرمابه» است. «واژهٔ گرمابه مرکب از دو کلمهٔ «گرم» و «آبه» است. در اینجا «آبه» به معنی آب نیست یا به عبارتی گرمابه مساوی آب گرم نیست؛ بلکه آبه به محل ساختمان

گفته می‌شده است؛ مثل سردابه (ساختمان سرد) و گورابه (یعنی قبرستان یا مقبره)» (پیرنیا، ۱۳۸٤: ۱۹۷).

نکته‌ای که دربارهٔ کلمهٔ گرمابه و بخش «آبه» وجود دارد این است که این پسوند برای مکان‌سازی استفاده می‌شود و به کلمهٔ آب ربطی ندارد:

> ... و پسوند آبه، آوه در واژه‌های گرمابه، سردابه و جز آن... به معنای جای مسقف با سقف ضربی هلالی و قوس‌دار است که مهرابه‌ها را چنین بنا می‌کردند و سقف حمامها و سردابه یا زیرزمین‌ها برای سکونت چنین ساختی را داشتند (رضی، ۱۳۷۱: ۸۸).

برخی معتقدند که گرمابه به مکانهایی برای شست‌وشو با دوش اختصاص دارد و حمام به مکانهای عمومی و خزینه‌دار؛ اما با توجه به تعاریفی که لغتنامه‌ها ارائه کرده‌اند، این دو کلمه مترادف است و نمی‌توان فرق معناداری برای آنها قائل شد ضمن اینکه یکی عربی و دیگری فارسی است و در هر دو مفهوم، گرما و گرمای فراگیر وجود دارد.

۲-۱-۲ اصطلاحات مرتبط با حمام

از آنجا که درک بهتر ادبیات عامهٔ حمام نیازمند آشنایی با واژگان تخصصی این فضا است در این بخش به تعریف پنج اصطلاح پرتکرار در متون و ضرب‌المثلها پرداخته می‌شود. آنچه این تعاریف را از فرهنگ‌واژه صرف متمایز می‌کند، اشاره به حضور همین اصطلاحات در متن ادبیات عامه و نقشی است که در شکل‌گیری مضمونهای فرهنگی ایفا کرده‌است.

خزینه: فضایی حوض‌مانند با آب گرم در میانهٔ گرمابه که ابعاد آن از ۱۲ تا ۲۵ متر مربع متغیر بوده است (ملایی توانی و غلامپور، ۱۳۹۳: ۱۲۳). از نظر ادبیات عامه، خزینه بیش از هر بخش دیگر حمام در ضرب‌المثلها و ترانه‌ها حضور دارد. جملهٔ معروف «توی خزینه همه کس خوش‌آواز است» (ذوالفقاری، ۱۳۸۸: ج ۱، ص ۷۲۷) دقیقاً به همین فضا اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که معماری گنبدی و بازتاب صدا در خزینه، بستری برای دموکراتیک شدن آواز فراهم می‌کرده است؛ یعنی در آن فضا، حتی صدای ضعیف نیز شنیدنی می‌شده است. این ویژگی، خزینه را به نمادی از برابری موقّت در تجربهٔ زیبایی‌شناختی تبدیل کرده است.

گلخن: بخش زیرین آتشگاه حمام که برای گرم کردن آب و فضا استفاده می‌شد؛ ترکیبی از «گل» به معنی اخگر آتش و «خن» به معنی خانهٔ زیرزمین (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «گلخن»). برخلاف خزینه که فضایی جمعی و شاد بود، گلخن مکانی تاریک، گرم و دودی به پایین‌ترین قشر کارگران حمام (گلخن‌تابها) تعلق داشت. در ضرب‌المثلها، ارتقا از گلخن‌تاب به دلاک، حکایت از صعودی اجتماعی دارد که با طنز و ناباوری همراه است؛ چنانکه می‌گویند «گلخن‌تاب که حمامی شود خود را پادشاه می‌داند» (ذوالفقاری، ۱۳۸۸: ج ۲، ص ۱۵۲۳)؛ به عبارتی، گلخن در ادبیات عامه نمادِ «پایین‌ترین جایگاه ممکن» و در عین حال «آغاز راه صعود» است.

سربینه: رخت‌کن حمام؛ فضایی سرپوشیده و معمولاً هشت‌گوش که محل درآوردن و گذاشتن لباس بود (پیرنیا، ۱۳۷٤: ۱۹۸). از دید مردم‌شناختی، سربینه نخستین نقطهٔ رویارویی افراد با برهنگی جمعی و فضای نیمه‌خصوصی حمام به شمار می‌رفت. در ادبیات عامه، سربینه کمتر از خزینه در شعرها حضور دارد؛ اما در باورهای مرتبط با «جن و پری» جایگاه برجسته‌ای می‌یابد؛ زیرا بسیاری از داستانهای ترسناک از لحظهٔ ورود به سربینه‌های خلوت و تاریک آغاز می‌شود. بنابراین می‌توان گفت سربینه در فرهنگ عامه، مرز نمادین میان «جهانِ روزمرهٔ پوشیده» و «جهانِ وهم‌آلودِ حمام» است.

دلاک: کیسه‌کش و مشت‌ومال‌دهندهٔ حرفه‌ای در حمام که گاه کار حجامت و اصلاح مو را نیز انجام می‌داد (روح‌الامینی، ۱۳۸٦: ٤٥). در ادبیات عامه، دلاک شخصیتی دوگانه دارد: از سویی به دلیل تماس فیزیکی با بدن دیگران، جایگاه اجتماعی پایینی دارد (چنانکه در ضرب‌المثل «سه کس ندارد چشم و رو، حمامی، مرده‌شوی و فاحشه»). از سوی دیگر در ضرب‌المثلهای مربوط به آرایش و زیبایی و حتی درمان، حضوری پررنگ و ماهرانه دارد. به نظر می‌رسد این دوگانگی بازتابی از تضاد میان «نیاز عملی مردم به دلاک» و «نگاه اخلاقی-طبقاتی نسبت به شغل او» باشد.

تون یا آتشخانه: محل سوخت و آتش در زیر گلخن که گرما را به خزینه و فضای حمام منتقل می‌کرد (طبسی، ۱۳۹۲: ٦۷). این اصطلاح در ضرب‌المثلهای فارسی کمتر مستقیماً ظاهر می‌شود؛ اما حضور غیرمستقیم آن در عباراتی چون «حمامی برایت بسازم چهل ستون و چهل پنجره» نشان می‌دهد که آتشخانه به‌عنوان بخش «پنهان و کاربردی» حمام در ذهنیت عامه جایگاهی ندارد؛ یعنی مردم فقط آنچه را می‌دیدند (خزینه،

سربینه) در ادبیات خود بازتاب می‌دادند و بخشهای فنی و کارگری (گلخن و تون) یا نامرئی بود یا به حاشیه رانده می‌شد.

۲-۲ سرودن و قرائت شعر در حمام

حمامها به دلیل نشاط و راحتی خاصی که در انسانها پدید می‌آورد و بازتابی که از صداها در فضا پخش می‌کند، همیشه یکی از مکانهای مورد علاقهٔ مردم برای سرودن شعر و یا خواندن آنها بوده است. این سنت به نوعی در ما درونی شده است که حتی امروزه کمتر کسی را می‌توان یافت که تا به حال شعری را در حمام زیر لب زمزمه نکرده باشد. ابن خلدون در همین موضوع این گونه می‌نویسد:« بهترین اوقات برای سرودن شعر، سحرگاهان و در هوای حمام است» و در ادامه اضافه می‌کند که:

> آنان‌که به گرمابه می‌روند... حرارت و هوا به روح آنان بپیوندد و در نتیجه روح آنان گرمی پذیرد؛ شادی و فرح به آنان روی می دهد؛ چه بسا که در بسیاری از این گونه کس آنکه از شدت شادی حالت وجد و سرود خوانی پدید می‌آید (ابن خلدون، ۱۳۶۳:۱۳۷۸).

هم‌چنین در کتاب *خریده القصر و جریده العصر* این چنین آمده است:« شاگرد فقیه ما در نزد حمامی در حالی که او را چرک می‌کرد، اشعاری را می‌خواند» (اصفهانی، ۲۲۹:۱۳۷۵).

> در این میان غزل‌خوانی و کلمات آهنگین(رسیتاتیو) دلاکها و سربینه‌داران شاخهٔ دیگری از موسیقی کار و تلاش در حمام بود که هنگام کیسه‌کشیدن و لیف زدن و مشت و مال، شنیدنی و دیدنی بود. دلاکهای زن ترانه‌های ضربی می‌خواندند و گاه خانمها زیر کف صابون نشسته به همراهی با صدای او کف می‌زدند؛ آوازهای رسیتاتیو را اغلب برای کودکان و نوجوانان که زیر فشار و سوزش کیسه‌کشی و کف‌مالی لیف و آب داغ دلیچه نق نق می‌کردند، می‌خواندند تا او جلب سحر کلمات آهنگین شود و گریه را فراموش کند (جاوید، ۱۳۸۲).

در مجموع می‌توان گفت که حمامها تنها محل پاکیزگی جسم نبود، بلکه فضایی زنده برای تجربه‌های انسانی، آرامش و گفت‌وگو به‌شمار می‌آمد؛ جایی که شعر و آواز فرصت بروز بیشتری می‌یافت. شاید به همین دلیل است که این فضا در ادبیات نیز نه‌فقط به‌عنوان مکانی واقعی، بلکه به‌عنوان صحنه‌ای مناسب برای روایت حکایتها و ماجراهای انسانی حضور چشمگیری پیدا کرده است.

۲-۳ حمام در ضرب‌المثلها

در مقالهٔ «حمام‌ها در ضرب‌المثل‌های فارسی» نوشتهٔ محسن طبسی مجموعاً ۱۳٤ ضرب‌المثل جمع‌آوری شده است. موضوعات گوناگونی که در این موارد به چشم خورده، فهرستوار ارائه شده‌است. در این مقاله پس از بررسی تمامی ضرب‌المثلهای کتاب «فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی» نوشتهٔ حسن ذوالفقاری، که جامعترین کتاب در این زمینه است، همهٔ موارد مرتبط با حمام جمع‌آوری شده است که جمعا به ۲۵۱ ضرب‌المثل رسیدیم. با توجه به طبقه‌بندی کلی خوبی که در مقالهٔ طبسی انجام شده است در این قسمت به تحلیل تعدادی از موارد خاصی خواهیم پرداخت که در داده‌هایمان مشاهده کردیم.

۱-۳-۲ جایگاه کارکنان حمام در فرهنگ عامه

کارکنان حمام با توجه به تعدادی از ضرب‌المثلها مقام بالایی بین مردم نداشتند و حتی مردم آنها را محبوب نمی‌دانستند؛ برای مثال در ضرب‌المثلهای «سه کس ندارد چشم و رو، حمامی، مرده‌شوی و فاحشه»(ذوالفقاری، ۱۲۲۳:۱۳۸۸)؛ «نه حمامی چشم و رو دارد نه گربه»(همان، ۱۸۰٤) و «آسیابان از گرسنگی می‌میرد و حمامی از کثیفی»(همان، ۲۱۷) به این مسئله که حمامی‌ها بین مردم جایگاه خیلی خوبی نداشته‌اند، اشاره شده است. هم‌چنین مرتبهٔ کسانی که در گلخن و تون حمام برای گرم شدن حمام تلاش می‌کرده‌اند از حمامی‌ها و دلاکها پایین‌تر بوده است. شاهد مثال این مسئله را می‌توان در «یک حمامی پیدا نشد که صد گلخنی»(همان، ۱۹۷۹) ، «گلخن‌تاب که حمامی شود خود را پادشاه می‌داند»(همان، ۱۵۲۳) و «کروسوز ترقی که بکند حمامی می‌شود»(همان، ۱٤۲۲)، مشاهده کرد. با توجه به ضرب‌المثل«پیغمبر فرمود: با سه کس وصلت نکنید غسال، چاروادار و دلاک»(همان، ٦٦۲) که مشخصا حدیث جعلی است، دلاکها از نظر مردم اشخاص مناسبی برای ازدواج و فامیل شدن نبوده‌اند؛ «مثل اینکه دلاک شتر است»(همان، ۱٦۰۰).

افزون بر جایگاه پایین اجتماعی، نظام مزددهی به کارکنان حمام نیز در فرهنگ عامه بازتاب دارد. در بسیاری از روستاها و مناطق عشایری، حمامیان به جای مزد نقدی، سهم خود را از خرمن گندم و جو دریافت می‌کردند؛ برای نمونه در روستای فشندک طالقان، حمامی سالانه «سر خرمن» مزد می‌گرفت (پورکریم، ۱۳٤۱: ۲۷-۲۵). در ابیانه نیز مزد حمامی غیرنقدی بود و او در هنگام خرمن از هر خانوار مقداری گندم دریافت

می‌کرد (نظری، ۱۳۸٤: ۲۱۲). در تات‌نشینهای بلوک زهرا نیز به ازای هر مرد، سالی چهار من گندم به حمامی پرداخت می‌شد (آل‌احمد، ۱۳۵۲: ٤٦). این شیوهٔ مزددهی نشان می‌دهد که حمامی‌ها بخشی از نظام اقتصادی-معیشتی جامعه بودند؛ نه کارگرانی مزدی با جایگاه شهری.

۲-۳-۲ نمودهای ترسناک بودن حمام در ضرب المثلها

ضرب‌المثلهایی هم دربارهٔ وهم‌انگیز بودن فضای حمام وجود دارد؛ برای مثال در «نه در حمام خرابه بخواب و نه خواب پریشان ببین»(ذوالفقاری، ۱۳۸۸:۱۸۰٦). در حمام خرابه خوابیدن می‌تواند دلیل دیدن خوابهای پریشان و کابوس باشد و یا در ضرب‌المثلهای «حمام جن است»(همان، ۸٤۲) و «مثل حمام جن است، یکی از یکی درازترند»(همان، ۱٦۱۱) به ارتباط بین اجنه و حمامها پرداخته شده است و یا در ضرب‌المثلهای «توی حمام دیوانه است»(همان، ۷۲٦) و «دیوانه‌ای در حمام است»(همان، ۱۰٦٦)، همبستگی خاصی بین دیوانه شدن و حضور در حمام را نشان می‌دهد.

۲-۳-۳ برگزاری جشن‌ها در حمام

در قسمت ابتدایی مقاله به ارتباط گرمابه‌ها و برگزاری جشن‌ها و مجالس مختلف اشاره شده است. در این بخش به ضرب‌المثلهایی می‌پردازیم که این موضوع را در خود منعکس کرده‌است. در ضرب‌المثل«عروس به پول حمام هم نمی‌ارزد»(همان، ۱۳۱۹)، «عروس را بردند(برای حمام) کنار دره، ولی نه بزغاله‌ای کشتند و نه بره»(همان، ۱۳۲۰) و «حمامی برایت بسازم چهل ستون و چهل پنجره، توش بنشیند خانم عروس با طلسم سلسله»(همان، ۸٤۳) به این موضوع اشاره شده که حمام بردن عروس رسم جاافتاده‌ای بوده است و حتی همراه با این مراسم قربانی هم می‌کرده‌اند و یا با توجه به«مثل حمام بردن داماد»(همان، ۱٦۱۱)، این مسئله مشخص می‌شود که علاوه بر عروس، داماد را هم به حمام می‌برند. هم‌چنین در ضرب‌المثل«افسرده چو شهری است که حمام ندارد»(همان، ۳٤۱) به زیبایی هرچه تمامتر، اهمیت حمام در شادابی و حال خوب مردم مشخص شده است. این عبارت به نوعی به نقش حمام به عنوان مرکز اجتماعی توجه دارد و نشاندهنده این است که نبود حمام می‌تواند در دلزدگی و افسردگی شهروندان عاملی جدی باشد. بنابراین، حمام به عنوان عنصری فرهنگی و اجتماعی بر خوشحالی و سلامت روانی افراد در جامعه تأثیر زیادی دارد و نقش آن فراتر از محلی برای استحمام است.

٤-٣-٢ آواز خواندن در حمام

آواز خواندن در حمام در فرهنگ سنتی ایرانی، عادتی رایج و شناخته‌شده بوده است. این پدیده نه صرفاً سرگرمی، بلکه محصول وضعیت ویژهٔ محیطی حمامها بود. معماری گرمابه‌های سنتی از جمله سقفهای گنبدی، دیوارهای کاشیکاری‌شده و فضای بخارآلود خزینه، موجب ایجاد پژواک و تشدید صدا می‌شد. در چنین محیطی، حتی آوازخوانی ساده نیز برای شنونده خوشاهنگ و دلنشین جلوه می‌کرد. افزون بر این، حضور در فضایی نیمه‌خصوصی و همراه با برهنگی نسبی، احساس آزادی بیشتری در فرد ایجاد می‌کرد و او را به آوازخوانی ترغیب می‌ساخت؛ ازاین‌رو، آوازخوانی در حمام بتدریج به عادتی اجتماعی و فرهنگی تبدیل شد و بازتاب آن در ادبیات شفاهی و ضرب‌المثلها قابل مشاهده است.

تحلیل ضرب‌المثلهای مرتبط با آواز در حمام نشان می‌دهد که این پدیده دارای چند ویژگی فرهنگی و اجتماعی است:

در ضرب‌المثلهایی مانند «توی خزینه همه کس خوش‌آوازند»(همان، ۷۲۷) یا «خیلی خوش صداست، توی خزینه هم آواز می‌خواند»(همان، ۹۳۹) و «تو را گرمابه خوش می‌دارد آواز»(همان، ۷۱۸)، محیط حمام باعث ارتقای کیفیت صدا و القای توانایی بیشتر به فرد می‌شود؛ این بدان معناست که حمام، فضایی تقویت‌کنندهٔ حس موفقیت و توانایی فردی بوده است؛ حتی اگر آواز واقعی فرد، متوسط یا ضعیف بوده باشد.

در «اگر می‌خواهی بخوانی یا توحمام یا تو خم»(همان، ۳۹۱) یا «برو توی حمام آواز بخوان» (همان، ۵۱۸) و یا «آواز توی حمام؟»(همان، ۲۵۱) مشاهده می‌کنیم که حمام، فضایی مناسب برای تمرکز و رهایی از محدودیتهای اجتماعی تلقی می‌شده است؛ جایی که فرد می‌توانسته است آزادانه فعالیت کند و از نظر فرهنگی، فضایی برای تمرین و نمایش مهارتهای فردی بوده است.

به طور کلی، تحلیل این ضرب‌المثلها نشان می‌دهد که حمام در ذهن مردم نه فقط مکان شست‌وشو، بلکه فضایی برای نشاط، تجربهٔ زیبایی‌شناختی و آزادی موقت از محدودیتهای اجتماعی بوده است. آوازخوانی به دلیل وضعیت محیطی و ساختار اجتماعی حمام به ویژگی فرهنگی ماندگاری تبدیل شده و در ادبیات شفاهی و ضرب‌المثلها به شکل استعاری و واقعی بازتاب یافته است.

۵-۳-۲ گونه‌گون بودن حوزهٔ کاری دلاکها

دلاکها در فرهنگ سنتی ایرانی، تنها شست‌وشوگر افراد در حمام نبودند؛ بلکه نقشهای گونه‌گون و چندوجهی داشتند که فراتر از شست‌وشوی جسمی افراد را شامل می‌شد. تحلیل ضرب‌المثلهای مرتبط نشان می‌دهد که دلاکها هم در حوزه زیبایی و آرایش فعال بودند، هم در بهداشت و درمان سبک، و هم در حضور اجتماعی و اقتصادی حمامها نقش مهمی ایفا می‌کردند.

حوزهٔ زیبایی و آرایش

ضرب‌المثلهایی مانند «دلاکی به ده آمده، کاکل را از چپ می‌گذارد»(همان، ۱۰۱۹)، «دلاک اگر بیکار بود، موی زهار خود می‌تراشید»(همان، ۱۰۱۹)، «کسی که سرش را به دست دلاک ناشی می‌دهد، باید در جیبش پنبه داشته باشد»(همان، ۱٤۳۷) و «دلاک بودنش را روی سر من یاد گرفت»(همان، ۱۰۱۹)، نشان می‌دهد که دلاکها علاوه بر شست‌وشوی بدن در اصلاح مو، الگودهی ظاهر و مراقبت زیبایی نیز فعال بودند؛ حتی در صورت نبود مشتری، دلاکها به فعالیتهایی از نوع تمرین مهارت یا آرایش خود می‌پرداختند. این امر نشاندهندهٔ حساسیت حرفه‌ای، مهارت تخصصی و توجه به زیبایی و ظاهر افراد بوده است؛ به عبارت دیگر، دلاکها در واقع ترکیبی از شست‌وشوگر و آرایشگر حرفه‌ای بوده‌اند.

حوزهٔ بهداشت و درمان سبک

ضرب‌المثل «دلاک مفت که می‌بیند حجامت می‌کند»(همان، ۱۰۱۹)، نشان می‌دهد که دلاکها در برخی مواقع نقش شبه‌پزشکی داشتند و خدمات سبک درمانی و مراقبتهای بهداشتی مانند حجامت، ماساژ درمانی و مراقبتهای بدنی را ارائه می‌کردند. این امر نشان می‌دهد که حضور دلاکها در حمام، تنها به تمیز کردن بدن محدود نبوده، بلکه به نوعی به تأمین سلامت سبک و مراقبت عمومی نیز مربوط می‌شده است.

حوزهٔ اجتماعی و اقتصادی

در ضرب‌المثل «حمام آقا تراب، دلاکش از مشتریش بیشتر است»(همان، ۸٤۲) یا «عدهٔ دلاک بیشتر از عدهٔ مشتری است»(همان، ۱۳۱۷)، نشان می‌دهد که دلاکها گاهی تعداد و فعالیتشان از حد معمول فراتر بوده است و نقش اجتماعی و اقتصادی پررنگی در حمامها داشتند. آنها نه تنها خدمات بدنی ارائه می‌کردند، بلکه بخشی از نظام اقتصادی و شبکه اجتماعی

حمام به‌شمار می‌رفتند. تماس مستقیم دلاک با مشتریان و حضور مداوم او در حمام، امکان ارتباط و اطلاع از مسائل اجتماعی و شخصی افراد را فراهم می‌کرد که می‌توان آن را بخشی از جایگاه اجتماعی دلاکها دانست.

۶-۳-۲ حمام و نقش آن در نشاط و شادابی مردم

حمامهای سنتی در فرهنگ ایرانی، فراتر از مکانی صرفاً بهداشتی بود و فضایی برای تجدید انرژی، نشاط و شادابی روانی نیز شناخته می‌شد. تحلیل ضرب‌المثلها نشان می‌دهد که رفتن به حمام، علاوه بر پاکیزگی جسم بر احساس خوشحالی و رضایت فردی تأثیر قابل توجهی داشته است.

ضرب‌المثل «حمام هفته بهتر از مرغ برشته» بروشنی اهمیت حمام رفتن را نسبت به لذتهای مادی و مصرفی نشان می‌دهد. این مثل بیان می‌کند که تجربه و نشاط ناشی از حمام رفتن از بسیاری از خوشی‌های مادی و غذایی ارزشمندتر است؛ به عبارت دیگر، در فرهنگ سنتی ایرانی، شادابی و حس تازگی بدن و روح به اندازه یا حتی بیشتر از لذتهای خوراکی و مادی اهمیت داشته است.

ضرب‌المثل «افسرده چو شهری است که حمام ندارد» نیز جایگاه حیاتی حمام را در تندرستی روانی و اجتماعی مردم برجسته می‌کند. نبود حمام نه تنها به معنای کمبود امکانات بهداشتی بود، بلکه نقص در رفاه روانی و اجتماعی جامعه را نیز نشان می‌داد. مردم باور داشتند که حمام رفتن موجب شادابی، کاهش خستگی، رفع کسالت و افزایش نشاط جمعی می‌شود. بنابراین حمامها به طور ضمنی به فضایی برای بازسازی جسم و روح و ارتقای کیفیت زندگی روزمره تبدیل می‌شد. علاوه بر این، حمام به دلیل امکانات ویژهٔ معماری و محیطی، مانند آب گرم، بخار، خزینه و فضاهای نیمه‌خصوصی، امکان آرامش، گفتگو و تجربه نشاط گروهی را نیز فراهم می‌کرد. مردم می‌توانستند در این محیط، علاوه بر مراقبت از بدن، لحظاتی از زندگی روزمره و فشارهای اجتماعی فاصله بگیرند و با تجربه‌ای مثبت و نشاط‌آور از حمام خارج شوند.

۷-۳-۲ حمام و نماد بی‌ارزشی و زودگذر بودن در ضرب‌المثلها

بررسی ضرب‌المثلها نشان می‌دهد که حمام و عناصر آن، مانند لنگ و آب به طور گسترده به عنوان نمادهای روزمره برای مفاهیم اخلاقی و فلسفی به کار می‌رفت. بویژه لنگ حمام، که پوششی ساده و موقت برای بدن بود در ضرب‌المثلها استعاره‌ای از زودگذری

و بی‌ثباتی دنیا و لذات مادی شده است؛ برای مثال ضرب‌المثل «دنیا لنگ حمام است؛ هر روز عورت یکی را می‌پوشاند»(همان، ۱۰۳۵) بروشنی نشان می‌دهد که دنیا و داراییهای مادی، مانند لنگ، گذرا و بی‌ثبات است و انسان نباید به آنها دل ببندد؛ همین معنا در «پست و مقام مانند لنگ حمام است»(همان، ٦٣٣) نیز بازتاب یافته است و تأکید می‌کند که مقام و ثروت نیز ماندگار نیست و همانند لنگ، سریع تغییر می‌کند؛ حتی در طنز اجتماعی، ضرب‌المثل «دل مبند بر دختران بوالهوس / لنگ حمامند هرکس بست‌بست»(همان، ۱۰۲٤) از لنگ حمام برای نشاندادن بی‌ثباتی و گذرا بودن امور دنیوی و حتی روابط انسانی استفاده می‌کند.

آب حمام نیز در همین راستا نمادی از چیزهای بی‌ارزش و زودگذر دیده می‌شد. ضرب‌المثلهایی مانند «دوست بگرفت به آب حمام»(همان، ۱۰٤٤) و «تعارفش آب حمام است»(همان، ۷۰۰)، نشان می‌دهد که حتی ارتباطات به ظاهر دوستانه یا لطفها می‌تواند ارزشی ناچیز و موقتی داشته باشد؛ درست مانند آب حمام که پس از استفاده بسرعت هدر می‌رود. در ادامه همین معنا، ضرب‌المثل «تواضع آب حمام است»(همان، ۷۱۰) به تواضع ظاهری و فریبکارانه اشاره می‌کند؛ یعنی تواضع، واقعی نیست و صرفاً نمایشی و بی‌ارزش است؛ همانند آب حمام که ارزش واقعی ندارد و زود هدر می‌رود. این استفاده از اشیای ساده و ملموس حمام به مردم امکان می‌داد تا مفاهیم اخلاقی و اجتماعی پیچیده را به شکلی قابل فهم و روزمره درک کنند.

۸-۳-۲ زمان مرسوم حمام رفتن

حمام رفتن در فرهنگ سنتی ایرانی نه تنها ضرورتی بهداشتی و نماد نشاط بود، بلکه زمانبندی رفتن به حمام نیز اهمیت اجتماعی و فرهنگی ویژه‌ای داشت. بیشتر مردم معمولاً روز جمعه را برای رفتن به حمام انتخاب می‌کردند؛ زیرا جمعه روز استراحت و مناسک مذهبی بود و فرصت حضور در حمام را فراهم می‌کرد. این زمانبندی، هم با زندگی خانوادگی و شهری هماهنگ بود و هم به نوعی نشانه‌ای از رعایت آداب اجتماعی و نظم جمعی به‌شمار می‌رفت.

ضرب‌المثل «مثل حمام روز جمعه»(همان، ۱٦۱۱) نشان می‌دهد که حمام در این روزها بسیار شلوغ و پررفت‌وآمد بود و جمعه به حمام رفتن، علاوه بر ارزش بهداشتی، جنبه اجتماعی نیز داشت و حمامها در این روز، محل تجمع مردم و فعالیتهای جمعی بود. از

سوی دیگر، ضرب‌المثلهایی مانند «جمعه کوری که شنبه حمام می‌کنی؟»(همان، ۷٤۹) و «جمعه کدام گورستان بوده‌ای که شنبه رفتی حمام؟»(همان، ۷٤۹) به شکل طنز و هشدارآمیز به افرادی اشاره می‌کند که از این الگوی معمول اجتماعی و فرهنگی تخطی می‌کردند. این مثلها نه تنها ارزش روز جمعه را به عنوان زمان مناسب برای حمام رفتن برجسته می‌کند، بلکه به طور ضمنی اهمیت هماهنگی فرد با آداب جمعی و زندگی شهری را یادآور می‌شود. کسانی که شنبه حمام می‌رفتند، خارج از نظم رایج و انتظارات اجتماعی عمل می‌کردند و این رفتار در قالب ضرب‌المثلها به شکل طنز و نکوهش فرهنگی بازتاب یافته است.

این ضرب‌المثلها علاوه بر بعد اجتماعی نشان می‌دهد که حمام رفتن در زمان مناسب، بخشی از زندگی منظم، بهداشت فردی و روانی به شمار می‌رفت. جمعه با امکان استراحت و فراهم بودن زمان کافی، بهترین فرصت شست‌وشوی کامل و تجدید نشاط جسم و روح بود و رعایت این الگو به نوعی تضمین سلامت و نشاط فردی تلقی می‌شد.

در کنار زمانبندی مثبت (جمعه)، در باور عامه، روزهای خاصی نیز برای حمام رفتن بدیمن و مکروه شمرده می‌شد. بر اساس گزارشهای مردم‌نگارانه، روز یکشنبه حمام رفتن را خوب نمی‌دانستند (هدایت، ۱۳۳٤: ۸۵). هم‌چنین باور داشتند که اگر کسی چهل سه‌شنبه پیاپی به حمام برود، دیوانه خواهد شد (همان، ۱۳۳٤: ۸۷). تایبادیها روز چهارشنبه را برای حمام رفتن مکروه می‌دانستند (مشایخی، ۱۳۸۸: ۱۵۸) و مردم سقز نیز آن را شوم می‌پنداشتند (فاروقی، بی‌تا: ٤۲). مشهدیها و تایبادیها بر این باور بودند که هرکس روز یکشنبه به حمام برود، دیوانه می‌شود (میرنیا، ۱۳٦۹: ۲۳٦؛ مشایخی، ۱۳۸۸: ۱٦۰). این باورها نشان می‌دهد که حمام رفتن نه امری صرفاً بهداشتی، بلکه عملی آیینی و منضبط بود که با نظامی از «روزهای خوب» و «روزهای بد» کنترل می‌شد.

٤-۲ نواختن آلات موسیقی

نواختن موسیقی در حمامها نیز رایج و پذیرفته شده بوده است. در *البصائر و الذخائر* از غلامی یاد می‌شود که در حمام می‌نواخته است. چنین فعالیتهایی نه تنها به ایجاد فضایی شاداب و پرنشاط در محیط حمام کمک می‌کرد، بلکه در غنای ادبیات شفاهی و شکل‌گیری فرهنگ جمعی پیرامون گرمابه‌ها نیز نقش داشت. موسیقی در این فضا،

کارکردی آیینی و اجتماعی پیدا می‌کرد؛ چرا که حضور در حمام صرفاً تجربه‌ای بهداشتی نبود، بلکه نوعی مشارکت در زندگی جمعی و بازتولید پیوندهای فرهنگی تلقی می‌شد.

از دیگر جلوه‌های موسیقایی حمام، «بوق‌زدن» بر بام آن بود؛ رسمی که در میان حمامی‌ها با آداب خاصی انجام می‌گرفت. بوق حمام معمولاً از شاخ حیوانات ساخته می‌شد و صدای بلند آن پیامهای گوناگونی را به گوش مردم می‌رساند: اعلام زنانه یا مردانه بودن حمام در ساعتی مشخص، خبر از رویدادی تازه و عمدتاً هولناک همچون دزدی یا سیل و یا اطلاع‌رسانی دربارهٔ آماده بودن آب خزینه. پرتوی آملی درباره خاستگاه ضرب‌المثل «بوقش را زدند» می‌نویسد.

«بامدادان که هنوز هوا گرگ‌ومیش بود، حمامی‌ها در پشت‌بام حمامشان بوق می‌زدند به این معنی که حمام کاملاً تمیز، و آب خزینه عوض شده، گرم و داغ است و بدین وسیله خفتگان را برای غسل و نظافت دعوت می‌کردند» (پرتوی آملی ۱۳۸۵: ۲۲۰).

این رسم نشان می‌دهد که موسیقی و صدا در فرهنگ حمامها تنها وسیله‌ای برای سرگرمی یا اطلاع‌رسانی نبود، بلکه بخشی از نظام ارتباطی و نظم اجتماعی به شمار می‌رفت. مردم معنای هر بوق را بخوبی می‌فهمیدند و بر اساس آن رفتار می‌کردند؛ بدین‌ترتیب، صدا و موسیقی در حمامها در خدمت شکل‌دهی به نوعی «زبان جمعی» قرار می‌گرفت؛ زبانی که هم کارکرد عملی داشت و هم واجد بار فرهنگی و نمادین بود.

۵-۲ حمام عروس و داماد

حمامها نه‌تنها مکانهای بهداشتی، بلکه عرصه‌ای برای برگزاری مراسمهای اجتماعی و فرهنگی نیز به شمار می‌رفته‌است. هنگام حمام رفتن عروس یا داماد، اشعار و ترانه‌های ویژه‌ای خوانده می‌شد که اهمیت این مکان را در مناسک و آیین‌های جمعی نشان می‌دهد. در بسیاری از مناطق ایران، رسم بردن عروس و داماد به حمام تا چند دهه اخیر ادامه داشته و بخشی جدایی‌ناپذیر از مراسمات عروسی بوده است؛ به‌عنوان نمونه، یزدان‌پرست گزارش می‌کند:

> در خانهٔ عروس، شخصی که لباس حمام عروس بر سر داشت، شروع به چرخیدن و دور خوردن با سینی می‌کرد و تا خانواده عروس (پدر عروس) پولی به او

نمی‌داد به کار خود ادامه می‌داد. بعد از ظهر روز حنابندان، خانوادهٔ داماد و عروس با فامیلهای نزدیک به حمام می‌رفتند و مادر یا خواهر داماد طشتی سدر و طشتی سفیدآب همراه داشت تا برای شستشوی حاضرین استفاده شود. هزینهٔ حمام به عهدهٔ خانواده داماد بود و داریه‌زن همراه می‌کردند که در حمام شعر می‌خواند تا مراسم حمام عروس یا داماد اجرا شود. در برخی مناطق مانند شوشتر و داراب شیراز، همراهان داماد و عروس علاوه بر شعرخوانی، آرایشگری و درویش نیز به حمام می‌آوردند تا موها را مرتب کنند و آیین را با شعر و ترانه تکمیل کنند (یزدان‌پرست، ۱۳۸٦: ۳۵۱و ۳۵۰).

این فعالیتها نشان می‌دهد که حمامها فضایی برای بازتولید فرهنگی، اجتماعی و نمادین بوده‌است و آیین‌ها و شعرها ابزارهای نشانه‌گذاری اهمیت مکان و فرد تلقی می‌شد؛ به این ترتیب، حمامها نه‌فقط محیطی برای شستشو، بلکه مکانهایی بود که آیین‌های اجتماعی، نظم فرهنگی و ادبیات جمعی در آنها شکل می‌گرفت و بازتولید می‌شد. حضور داریه‌زن، شعرخوان و ترانه‌های محلی، همگی نمونه‌ای از تعامل میان عملکرد عملی حمام و نقش نمادین و فرهنگی آن است.

٦-۲ حمامها و فضای وهم آلود آنها

حمامها از دیرباز به دلیل نمور بودن، قرار گرفتن بسیاری از آنها در زیرزمین، بسته و تاریک بودن فضا و دیگر ویژگیها برای مردم جلوه‌ای ترسناک و کشف‌نشده داشته‌است. بسیاری از داستانهای وهم‌آلود قدیمی در این محیط‌ها روایت می‌شده است و افرادی که در رویارویی با اجنه دچار هراس یا دیوانگی شده‌اند، اغلب این تجربه را به گرمابه نسبت می‌دادند. بنا به باور پیشینیان، یکی از محلهای زندگی دیو و جن، گرمابه بوده است که هنگام ورود به حمام، نخست بسم‌الله گفته می‌شد تا ارواح شرور از فضا دور شوند:

«کس بنگرفت ماهی از تابه، دیو باشد مقیم گرمابه» (اشرف‌زاده ۱۳۸٦: ۷۰۳)

حمامهای عمومی از بخشهای مختلفی تشکیل شده بود و صداهای گوناگون در جای‌جای آن طنین‌انداز بود؛ این ویژگی گاهی موجب توهم و شکل‌گیری داستانهای ترسناک در ذهن مردم می‌شد.

۱-٦-۲ ریشه‌های اساطیری و فرهنگی پیوند آب با اجنه و پریان

پیش از ورود به روایتهای عامیانهٔ حضور اجنه و پریان در حمام، لازم است به این پرسش

بنیادین پاسخ داده شود که چرا در فرهنگ ایرانی، حمامها – و به طور کلی مکانهای آبیِ بسته و تاریک – چنین جایگاه وهم‌آوری یافته‌است؛ به عبارت دیگر، چه ویژگی‌ای در «آب» هست که آن را به عنصری مرزی میان جهان انسانها و جهان نامرئی تبدیل کرده است؟ دست‌کم چهار لایهٔ اساطیری، آیینی و روانشناختی را می‌توان برای این باور برشمرد:

نخست، تقدس و ترس همزمان از آب در اساطیر ایرانی: در کهن‌ترین لایه‌های فرهنگی ایران، آب (اَناهیتا یا آبان) هم ایزدبانوی پاکی و باروری است و هم نیرویی رمزآلود و گاه ویرانگر. آبهای روان و روشن، مقدس و شفابخش است؛ اما آبهای راکد، تاریک و بسته (چاه، مرداب، برکه‌های عمیق و خزینه‌های سرپوشیده) پناهگاه دیوها، خرفستران و موجودات پلید به شمار می‌رفته‌است. حمام سنتی با خزینه‌ای بزرگ از آب گرم و نسبتاً راکد در ذهنیت عامه تداعیگر همین آبهای مرموز و خطرناک بوده است.

دوم، تناقض نمادین پریان، آتشزادگان ساکن در آب: در باورهای ایرانی-اسلامی، پریان موجوداتی هستند که از آتش (یا در برخی روایتها از باد) آفریده شده‌اند؛ اما مکان زندگی آنها چشمه‌ها، رودخانه‌ها و آبگیرهاست. «مینابیها هنگام شنا کردن بویژه هنگام اذان ظهر و غروب، پیش از رفتن به درون آب، تکه قندی به درون آب می‌انداختند؛ سپس خود وارد می‌شدند و بسم‌الله می‌گفتند تا از شر جنها در امان بمانند؛ در غیراین‌صورت، جن‌ها آنها را می‌ترساندند طوری که شخص بیمار می‌شد» (سعیدی، ۲۷۶:۱۳۸۶). این تناقض ظاهری – تعلق به عنصر آتش اما سکونت در آب – نشان می‌دهد که آب در جهان‌بینی عامه، «مرز میان دو جهان» تلقی می‌شده است؛ مرزی که در آن قواعد معمولی حاکم بر طبیعت معلق، و عبور موجودات نامرئی ممکن می‌شود. حمام با ترکیب بیمانندی از آب، بخار، گرما و تاریکی، چنین فضای مرزی و آستانه‌ای را بشدت بازنمایی می‌کند.

سوم، آیین‌های تطهیر و ترس از آلودگی دوباره: در فرهنگ عامه، آبی که برای پاکیزگی بدن به کار می‌رود، خود مستعد آلودگی به نیروهای ناپاک است. این ترس در این باور ریشه دارد که فرایند «زدودن پلیدی» از تن، ممکن است پلیدی را به آب منتقل کند و آب را به ظرفی برای حضور موجودات شریر بدل سازد؛ به همین دلیل، گزارشهای مردم‌نگارانه حاکی است که بسیاری از مردم هنگام ورود به حمام، بسم‌الله

می‌گفتند؛ دعا می‌خواندند یا جام چهل‌کلید همراه می‌بردند تا جن‌ها و دیوهای ساکن در آب را از خود دور کنند. در برخی از نقاط ایران مردم معتقدند کسی که هنگام ریختن آب داغ بسم‌الله نگوید، جن‌زده می‌شود (صفی‌نژاد، ۱۳٤٥:۳۹۲). ترس از حمام رفتن در شب یا تنها بودن در حمام خلوت در همین باور ریشه دارد.

چهارم، ویژگیهای حسی و ادراکی حمام به‌عنوان محرک تخیل: فراتر از لایه‌های اساطیری و آیینی، خود فضای حمام – با پژواکهای غیرمنتظره صدا، انعکاس نورِ لرزان چراغها بر کاشیها، بخاری که چهره‌ها را مبهم و ناپایدار می‌کند و سایه‌هایی که در گوشه‌ها شکل می‌گیرد – زمینه‌ای مطلوب برای فعال‌شدن تخیل جمعی و نسبت دادن این پدیده‌های حسی به حضور موجودات نامرئی فراهم می‌کرده است؛ به عبارتی، باور به جن و پری در حمام، نه تنها از اسطوره به واقعیت روزمره راه یافته، بلکه توسط تجربهٔ حسی خود فضای حمام نیز بازتولید و تقویت می‌شده است؛ بدین ترتیب، حمام در فرهنگ عامهٔ ایرانی نه صرفاً به دلیل ویژگیهای فیزیکی (تاریکی، نموری، پژواک)، بلکه به دلیل پیوندهای ژرف اساطیری-فرهنگی آب با جهان نامرئی به یکی از اصلی‌ترین مکانهای سکونت یا تردد اجنه و پریان تبدیل شده است. داستانهایی که در ادامه می‌آید (جام چهل کلید، حمام جنیان، حمام دیو نمک‌آبرود)، روایتهای عینی‌شدهٔ همین باور انتزاعی است و هر یک از زاویه‌ای، رابطهٔ انسان، آب و جهان نامرئی را در فرهنگ عامه بازنمایی می‌کند.

۲-٦-۲ داستانها

بخشِ اعظمِ روایتهایی که حمامها را مکانهایی وهم‌آلود و ترسناک معرفی می‌کند، در قالبِ داستانهای شفاهی و سینه‌به‌سینه منتقل شده‌است. این‌گونه داستانها معمولاً در دل جمع‌های خانوادگی، محافل دوستانه یا حتی در خودِ گرمابه‌ها روایت می‌شد و همین ویژگی شفاهی بودن به آنها نوعی قدرت اقناعی و جذابیت عاطفی می‌بخشید. شنیدن حکایتی سهمناک از زبان فردی آشنا – پدر، مادر، همسایه یا هم‌حمامی – برای بسیاری از مردم کافی بود تا تصور کنند آنچه نقل می‌شود، نه افسانه‌ای بی‌خطر، بلکه تجربه‌ای واقعی و محتمل است.

این روایتها اغلب بر ترکیبی از ترس، طنز، خرافه و تجربه‌های مبهم حسی مبتنی است؛ مجموعه‌ای که از فضاهای تاریک، بخارآلود و نیمه‌پنهانِ حمامهای سنتی تغذیه

می‌کند و در نهایت به شکل داستانهایی درمی‌آید که هم هشداردهنده است و هم سرگرم‌کننده. حمامهای عمومی بویژه در شبها یا ساعات خلوت با صدای شرشر آب، انعکاس نور چراغ موشی و حضور سایه‌های درهم‌برهم، زمینه‌ای مناسب برای شکل‌گیری تصوراتی دربارهٔ جن‌ها، دیوها و موجودات نامرئی فراهم می‌کرد.

از آنجا که مردمان گذشته بسیاری از رفتارها، احتیاط‌ها و آداب رفتاری خود را از خلال همین داستانها یاد می‌گرفتند، این روایتها فقط قصه‌هایی برای ترساندن نبود؛ بلکه کارکرد اجتماعی و فرهنگی نیز داشت. هشدار دربارهٔ دیر رفتن به حمام، توصیه به احتیاط یا تأکید بر رعایت آداب مذهبی و آیینی در چنین مکانهایی، همه در قالب همین داستانها رمزگذاری می‌شد.

در ادامه، چند نمونه از مشهورترین داستانها و افسانه‌های مرتبط با گرمابه‌ها بررسی می‌شود؛ داستانهایی که هر کدام از زاویه‌ای خاص، پیوند باورهای عامیانه و فضای رمزآلود حمامهای سنتی را آشکار می‌کند.

۱-۲-٦-۲ جام چهل کلید

یکی از باورهای مردم برای دفع اجنه در حمام، بردن جام چهل کلید بود که روی بدنهٔ چهل‌پارهٔ آن اوراد و اذکاری نوشته شده بود. ناصر نجمی چنین روایت می‌کند:

حاجی صد تومانی، مردی متدین در تهران که همیشه صد تومان در صندوق خود داشت، روزی با جام چهل کلید به حمام می‌رود. چون زمان، دیروقت و حمام کمی تاریک بود، هنگام ورود به خزینه نور ضعیف چراغ موشی را می‌بیند و چهره‌هایی را مشاهده می‌کند که به نظرش اشباح و جن می‌آمدند.

مشتریان که متوجه ترس شدید او شده بودند، قصد داشتند او را بیشتر بترسانند و با شوخی و بازی سرگرم کنند. ناگهان شروع به رقصیدن می‌کنند و از حاجی می‌خواهند جام را به آنها بدهد. حاجی دو دستی جام را می‌گیرد و محکم نگه می‌دارد تا مبادا اجنه آن را از او بربایند. اطرافیان با صدای بلند فریاد می‌زنند: «جامو بده، برقصیم!»

حاجی که از شدت ترس و هیجان مضطرب شده بود، ناچار همراه با اجنه به رقص و آواز می‌پردازد. این شوخی تا حدی ادامه یافت که حاجی از حال رفت و تصمیم گرفت دیگر هیچ‌گاه به آن حمام نرود (نجمی ١٣٦٦: ٤٤١).

این داستان نشان می‌دهد که جام چهل کلید نه تنها وسیله‌ای نمادین برای دفع اجنه بوده، بلکه تعامل میان فرد و محیط حمام را به شکل آیینی و نمادین شکل می‌داده‌است.

۲-۲-٦-۲ حمام جنیان

یدالله قرایی در شعری، داستان جشن جنیان را در حمام چنین روایت می‌کند: روزی شخصی در هوای گرگ و میش، غرق در خواب به حمام می‌رود. پس از ورود، می‌بیند عده‌ای مشغول رقص و آواز هستند و او نیز به رقص درمی‌آید. ناگهان متوجه می‌شود پای همه افراد حاضر شبیه پای شتر است. وحشت‌زده به حمامی می‌رسد و می‌گوید:

رو به حمامی زدم فریاد و هو، مش تقی بیدار شو بیدار شو
مش تقی سر را کمی بالا گرفت، چشم مالان خواب‌آلود و خرفت
ها چیه این وقت شب این داد چیست، نیستم کر علت فریاد چیست
گفتمش آخر نمی‌دانی که چیست، در درون خانه‌ات بدبخت کیست
گفت با حیرت کجا موضوع چیست، اندرین جا جز من و تو غیر نیست
گفتمش آخر درون صحن پر، از زن و مردند با پای شتر
مش تقی از زیر بالاپوش کرد، پای بیرون گفت با لبخند سرد
پای آنها مثل این بود ای رفیق، خوب دقت کن در آن بنگر دقیق (قرایی ۱۳۷۹: ۹۱)

او پس از دیدن پای مش تقی شبیه پای جنیان بسرعت از حمام خارج می‌شود. در همان لحظه شخص قدبلند و قوی‌هیکلی را مشاهده می‌کند که قصد ورود به حمام دارد و او نیز جنی است. مرد از ترس بیهوش می‌شود و پس از آن تا روشن شدن هوا از خانه بیرون نمی‌رود.

۳-۲-٦-۲ حمام دیو نمک‌آبرود

حمام دیو نمک‌آبرود یکی از افسانه‌های مشهور فرهنگ فولکلور شمال ایران است. در روایتهای عامه، این حمام محل زندگی دیوها معرفی می‌شود و داستانهای متعددی درباره آن هست که به‌صورت شفاهی از نسلهای گذشته به نسلهای بعد منتقل شده‌است. این باورها در امتداد سنتهای اسطوره‌ای ایران‌زمین قرار می‌گیرد که در آنها دیوها اغلب در فضاهای دورافتاده، تاریک و صعب‌العبور سکونت دارند؛ چنانکه در شاهنامه نیز نبرد رستم با دیو سپید در نواحی کوهستانی و هراس‌انگیز مازندران رخ می‌دهد.

شواهد جغرافیایی منطقه از جمله جنگلهای انبوه، صخره‌های صعب‌العبور و مجاورت با دریا با این روایتهای اسطوره‌ای همخوانی یافته و به تقویت تخیل جمعی و باورهای عامیانه پیرامون این مکان کمک کرده‌است.

این حمام، که عمقی در حدود سی متر دارد و در ایستگاه دوم تله‌کابین نمک‌آبرود واقع شده است، همچنان مکانی وهم‌آلود و ترسناک در ذهن بازدیدکنندگان شناخته می‌شود و بازتابی از پیوند فضاهای واقعی و روایتهای اسطوره‌ای در فرهنگ عامهٔ ایرانی به شمار می‌آید.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش با تحلیل ۲۵۱ ضرب‌المثل، ۳۲ قطعه شعر عامیانه و ١٤ روایت داستانی مرتبط با حمام به این پرسش پاسخ داده است که حمام در فرهنگ ایرانی چگونه به‌مثابه «نهادی برای تبادل فرهنگی» عمل می‌کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این تبادل فرهنگی در سه سطح رخ می‌داده است: تبادل شفاهی (از طریق شعرخوانی و آواز)، تبادل هنجارهای اجتماعی (از طریق آیین‌های حمام عروس و داماد) و تبادل باورها و هشدارهای اخلاقی (از طریق ضرب‌المثلها و داستانهای جن و پری). این سه سطح درهم تنیده و یکدیگر را تقویت می‌کرده‌است؛ چنانکه آوازخوانی در حمام نه سرگرمی، بلکه وسیله‌ای برای انتقال اخبار، ابراز احساسات جمعی و بازتولید پیوندهای محله‌ای بوده است.

معماری حمام در شکل‌گیری این تبادلات نقشی تعیین‌کننده داشته است. فضای گنبدی خزینه با پژواک طبیعی خود، آواز را دلنشین و شنیدنی می‌کرد به‌طوری که ضرب‌المثل «توی خزینه همه کس خوش‌آوازند» نشان می‌دهد که حتی صدای ضعیف نیز در این فضا قابل قبول جلوه می‌کرده است. در مقابل، تاریکی و بسته بودن سربینه و گلخن، زمینه‌ساز داستانهای ترسناک و باور به حضور موجودات ماوراءالطبیعه می‌شد. بنابراین، نه فقط فرهنگ، بلکه معماری نیز در تولید و جهت‌دهی به ادبیات عامه نقش مستقیم داشته است.

پژوهش در حوزه باورهای عامیانه برای نخستین بار چهار لایه را برای ترس از حمام شناسایی و تبیین کرده است: لایه اساطیری (تقدس و ترس همزمان از آب در ایران باستان)، لایه نمادین (تناقض پریان آتشزاده که در آب سکونت دارند.)، لایه آیینی (ترس از آلودگی دوباره پس از تطهیر)، و لایه ادراکی-حسی (پژواک، بخار، سایه و نور لرزان در فضای بسته). این چهار لایه در داستانهای «جام چهل کلید»، «حمام جنیان» و «حمام دیو نمک‌آبرود» روایت شده و کارکردی دوگانه داشته‌است: هم سرگرم‌کننده و هم

هشداردهنده (برای پرهیز از حمام رفتن در شب یا تنهایی).

یافته‌ها هم‌چنین نشان داد که کارکنان حمام (دلاک، گلخن‌تاب، حمامی) در ادبیات عامه جایگاهی پایین اما دوگانه دارند. از سویی در ضرب‌المثلهایی چون «سه کس ندارد چشم و رو، حمامی، مرده‌شوی و فاحشه» تحقیر می‌شوند و از سویی مهارتهای تخصصی آنان در حجامت، آرایش، مشت‌ومال و اصلاح مو در مثلهای دیگری بازتاب یافته است. این دوگانگی را می‌توان بازتاب تضاد میان «نیاز عملی جامعه به دلاک» و «نگاه اخلاقی-طبقاتی به شغل او» تفسیر کرد. نظام مزددهی غیرنقدی به حمامیان در روستاها (دریافت گندم و جو به جای پول نقد) نیز مؤید این است که آنان بخشی از نظام اقتصادی-معیشتی جامعه بودند، نه کارگرانی مزدی با جایگاه شهری.

حمام در ضرب‌المثلها هم‌چنین نمادی از بی‌ثباتی و گذرندگی جهان بوده است. عناصری مانند لنگ و آب حمام به‌عنوان استعاره‌هایی برای مفاهیم اخلاقی و فلسفی به کار رفته‌است: «دنیا لنگ حمام است هر روز عورت یکی را می‌پوشاند» و «تعارفش آب حمام است»، نشان می‌دهد که ارزشها، ثروت و حتی روابط انسانی در نگاه عامه، موقتی و ناپایدار تلقی می‌شده‌است.

زمان مرسوم حمام رفتن نیز با نظامی از «روزهای خوب» و «روزهای بد» آمیخته بوده است. جمعه روزی مبارک برای حمام رفتن بود («مثل حمام روز جمعه») در حالی که یکشنبه و چهارشنبه بدیمن شمرده می‌شد و باورهایی چون «اگر کسی چهل سه‌شنبه پیاپی به حمام برود، دیوانه می‌شود»، این نگاه را تقویت می‌کرده است.

پیشنهاد می‌شود پژوهشهای آینده به صورت میدانی و با استفاده از مصاحبه‌های عمیق با سالمندان در مناطقی که حمامهای سنتی هنوز در حافظه جمعی آنها زنده است (مانند شهرهای تاریخی یزد، کاشان، اصفهان) انجام شود. هم‌چنین مقایسه جایگاه حمام در ادبیات عامه ایران با فرهنگهای مشابه (حمام ترکی، حمام مراکشی، حمام هندی) می‌تواند به نظریه‌پردازی درباره «فضاهای آبی به‌مثابه نهادهای تبادل فرهنگی» در سطح جهانی کمک کند.

فهرست منابع

ابن خلدون، عبدالرحمان؛ (۱۳٦۳) *تاریخ ابن خلدون*؛ ترجمهٔ عبدالمحمد آیتی، ج ۲-٤، تهران: مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

اصفهانی، عمادالدین؛ (۱۳۷۵ق) *خریده القصر و جریده العصر*، تصحیح محمد بهجه الاثری و جمیل سعد؛ ج ٦ و ١٢، بغداد: مطبوعات المجمع العلمی العراقی.
آل‌احمد، جلال؛ (۱۳۵۲) تات‌نشینهای بلوک زهرا؛ تهران: ارس.
پاپلی یزدی، محمدحسین؛ (١٣٨٤) *خاطرات شازده حمام: گوشه‌ای از اوضاع اجتماعی شهر یزد دههٔ ٤٠–١٣٣٠*؛ مشهد: پاپلی.
پرتوی آملی، مهدی؛ (۱۳۸۵) *چکیده‌های تاریخ*؛ ج ۱، تهران: اشاره.
پورکریم، هوشنگ؛ (١٣٤١) فشندک؛ تهران: دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
پیرنیا، محمدکریم؛ (١٣٧٤) *آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان‌های درون شهری و برون شهری)*؛ تهران: سروش دانش.
جاوید، هوشنگ؛ (۱۳۸۲) «موسیقی و حمام»؛ ***کتاب ماه هنر***، ش ۵۷ و ۵۸، ٤٤–٤٧.
دانشنامهٔ فرهنگ مردم ایران؛ (۱۳۸۹) زیر نظر محمود روح‌الامینی، ج ۳ (مدخل «حمام»، ص ۵۸۱–٥٦٨)، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
دهخدا، علی‌اکبر؛ (۱۳۷۷) *لغت‌نامه*؛ به کوشش محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسهٔ انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
ذوالفقاری، حسن؛ (۱۳۸۸) *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی*؛ تهران: معین.
رضی، هاشم؛ (۱۳۷۱) *آیین مهر (میترائیسم)*؛ تهران: بهجت.
روح‌الامینی، محمود؛ (١٣٨٦) *حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز: نگرش و پژوهش مردم‌شناختی*؛ تهران: اطلاعات.
سعیدی، سهراب؛(١٣٨٦) فرهنگ مردم میناب؛ تهران: ائلشن.
شعبانی، امامعلی، جباره، سعیده؛ (۱۳۹۳) «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران»؛ ***پژوهشنامهٔ تاریخ اجتماعی و اقتصادی***، ۵(۱)، ۸۹–۱۰۹.
صفی‌نژاد، جواد؛(١٣٤٥) مونوگرافی ده طالب‌آباد؛ تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
طبسی، محسن؛ (۱۳۸۱) «بازخوانی وقف‌نامه و بررسی کالبدی مرکز محلهٔ علیقلی‌آقا»؛ ***فصلنامه صفّه***، ش ۳۵، ۹۳–۱۲۱.
طبسی، محسن؛ (۱۳۹۲) *آشنایی با گرمابه‌های ایران*؛ مشهد: معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد مشهد/سخن گستر.
طبسی، محسن؛ (۱۳۹۵) «حمام‌ها در ضرب‌المثل‌های فارسی»؛ ***فصلنامه فرهنگ و ادبیات عامه***، ش ۱۱، ۱۲۹–۱۵۲.

فاروقی، عمر؛ (بی‌تا). فرهنگ مردم سقز؛ سقز: ادارهٔ فرهنگ و هنر.
قاسمی، مرضیه، حاتم، غلامعلی، و تهرانی، فرهاد؛ (۱۳۹۷) «بازشناسی جایگاه تاریخ و فرهنگ عامه در حمام‌های سنتی ایران (پیوستگی آداب، عادات و عقاید مرتبط با استحمام)»؛ ***پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام***، ۱۲(۲۲)، ۱۳۳-۱۵۲.
قرایی، یدالله؛ (۱۳۷۹) *زنده جاری*؛ تهران: زمستان.
مدنی پور، علی؛ (۱۳۸۷) *فضاهای عمومی و خصوصی شهر*؛ تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
مشایخی، محمدجواد؛ (۱۳۸۸). فرهنگ مردم تایباد و باخرز؛ مشهد: محقق.
مقدسی، اقدس؛ (۱۳۹٤) *آداب و رسوم مردم داراب: مراسم مذهبی، ازدواج، ضرب‌المثل‌ها، غذاها و شیرینی‌ها*؛ شیراز: زبانکده کلام.
ملایی توانی، علیرضا، غلامپور، میثم؛ (۱۳۹۳) «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه)»؛ ***مطالعات تاریخ فرهنگی***، ش ۲۱، ۱۲۱-۱٤۸.
میرنیا، علی؛ (۱۳٦۹) فرهنگ مردم (فولکلور ایران)؛ تهران: پارسا.
نجمی، ناصر؛ (۱۳٦٦) *ایران قدیم و تهران قدیم*؛ تهران: جانزاده.
نظامی عروضی سمرقندی، احمدبن عمر؛ (۱۳۸۰) *چهارمقاله*؛ به تصحیح علامه محمد قزوینی، تهران: جامی.
نظری داشلی‌برون، زلیخا و دیگران؛ (۱۳۸٤) مردم‌شناسی روستای ابیانه؛ تهران: پژوهشکده مردم شناسی.
هدایت، صادق؛ (۱۳۳٤) نیرنگستان؛ تهران: امیرکبیر.
یزدان‌پرست، حمید؛ (۱۳۸٦) *نامهٔ ایران*؛ تهران: اطلاعات.